

Divânü Lugâti't-Türk'te Kençekler ve Bazı Kençekçe Kelimeler Üzerine Düşünceler

Galip Güner*

Özet: *Divânü Lugâti't-Türk*, Türk dili Türk kültürünün en önemli eserlerinden biridir. Onu ayrıcalıklı kılan temel özelliği, araştırmacılara üzerinde hassasiyetle durulması, ayrıntılı olarak incelenip gözden geçirilmesi gereken pek çok bilgiyi ortaya koymasındır. Bu bilgilerin en değerlilerinden biri de Kâşgarlı Mahmud'un çeşitli Türk toplulukları hakkında derlediği verilerdir. Bu topluluklardan biri de adlarına sadece *Divân*'da rastlanan Kençeklerdir. Makalede Kençeklerin kökenleri ve tarihleri hakkında ortaya atılan görüşlere kısaca değinildikten sonra Kâşgarlı'nın Kençekçe olarak zikrettiği kendük, togrıl, yudug, kenpe, körke, çaha, çulıman, çawlı, çowlı, çeşkel, şenbuy, kewli ve dünüşge kelimelerinin etimolojileri üzerinde değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Orta Türkçe, *Divânü Lugâti't-Türk*, Kençekler, Kençekçe, etimoloji.

Divânü Lugâti't-Türk'te Kençekler

Divânü Lugâti't-Türk, Türk dilinin olduğu kadar edebiyatının, tarihinin, sanatının; kısacası Türk kültürünün en kıymetli eserlerinden biridir. Onu değerli kılan en önemli yönü, bizlere üzerinde durulması, ayrıntılı olarak incelenmesi gereken pek çok veriyi sunuyor olmasıdır. Bunu yaparken Kâşgarlı Mahmud bazı konulara ayrıntılı olarak eğilip onlar hakkında geniş malumat verir. Bazılarına da fazla değinmeden yüzeysel bir biçimde aktarma yolunu seçer. Ancak onun sunduğu bu veriler kısmi bile olsa çok önemli bilgileri ihtiva etmektedir. İşte Kençekler ve Kençekçe de adına ilk defa *Divân*'da rastlanılan ve Kâşgarlı'nın Türk boylarını anlatırken üzerinde durduğu bir topluluktur. Bu topluluk ve dilleri hakkında Türkiye'de yapılan çalışmalar yok denecek kadar azdır. Yakın zamanda Bilgehan Atsız Gökdağ tarafından yayımlanan çalışma, denilebilir ki Kençeklerin tarihi ve dilleri hakkında ortaya konulmuş önemli bir araştırmadır (Gökdağ 2007). Gökdağ, bu çalışmasında, kaynaklarda zikredilen *Kang-chü*, *Kao-çe*, *Kengü*, *Kenger* gibi yer ve boy adlarını Kençek kelimesiyle ilişkilendirmeye çalışmış ve bu kelimeye Türk dünyasının değişik bölgelerinde rastlanıldığını belirterek kelimenin köken olarak "genç,

* Erciyes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü / KAYSERİ
gunerg@erciyes.edu.tr

küçük” anlamındaki *kence* ile topluluk isimleri yapan -(A)k ekinden oluştuğu sonucuna varmıştır (2007: 106).

Biz, bu çalışmanın esasını oluşturan ve *Divân*'da Kençekçe olarak zikredilen *kendük*, *togrıl*, *yudug*, *kenpe*, *körke*, *çaha*, *çulıman*, *çawlı*, *çowlı*, *çeşkel*, *şenbuy*, *kewli* ve *dünüşge* kelimelerinin kökenleri hakkındaki görüşlerimize geçmeden önce, başta Kâşgarlı Mahmud olmak üzere araştırmacıların Kençekler ve Kençekçe ile ilgili ortaya koydukları bilgilerin gözden geçirilmesinin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Kâşgarlı *Divân*'da Kençekler hakkında şu bilgileri verir: “En açık ve doğru dil ancak bir dil bilip Farşlarla karışmayan ve yabancı ülkelere gidip gelmeyen kimselerin dilidir. İki dil bilen

belirtmiştir. Ayrıca Kâşgar'ın Hotan ve Tumşuk bölgelerine olan coğrafi yakınlığından ve eski Çin raporlarında buranın Say (*Sek < Saka) halkının yaşadığı bölge olarak gösterilmesinden hareketle Kençekçenin İran dil ailesinden Sakacanın bir kolu olduğu sonucunu çıkarmıştır (Bailey 1939: 89, 1950: 404; Tremblay 2007: 64).

Kafesoğlu, Kâşgar-Balasağun-Talas-Fergane arasında yaşayan Argu, Yabaku, Çomul, İğrak, Çaruk, Ezgiş, Kençek gibi toplulukların hep “Doğu Türk” kolları olduğunu ve Gök-Türklerle bağlantılı bulduklarını ifade etmektedir (1996: 147).

Togan, eski Başkurt rivayetlerinde Başkurtların atalarının eskiden Buhara taraflarında yaşadıklarını ve kavmî isimlerinin de “Kence” olduğunu belirterek bu rivayetin kenara atılmayacağını, zira Aral Gölü etrafında “Kence” ve “Kencek” isminde kabilelerin yaşadığını, Başkurtlar arasında da “Kencek” şeklinde aile isimleri görüldüğünü belirtir. Bu rivayetlere dayanarak Togan, Başkurtlar'ın Orta Asya'dan ve Aral Gölü mıntikasından gelmiş olabileceklerini, Kâşgarlı'nın bugünkü Talas civarında “Kencek Sinizi” isminde bir yer zikrettiğini söyler. Buradan hareketle Kenceklerin Kanglı ve Gurlarla da akraba kavim, Halaç ve Karluklarla birlikte ise Eftalit birliğine dahil olduklarını ifade eder ki, bu görüşler kanaatimizce son derece önemlidir (Togan 2003: 4-5).

“Kençek” kelimesinin, bölgenin tarihi ile ilgili yapılan çalışmalar dikkate alındığında esasında bir yer adı olduğu görülmektedir. *The Cambridge History of Iran* adlı eserde Maralbaşı bölgesinin yakınında ve Murtuk'un doğusunda bulunan Tumşuk belgelerinde *kāñcako* şeklinde bir kelimenin tespit edildiği belirtilmekte ve bu kelimenin Kâşgarlı'nın daha sonraları sözünü ettiği “Kençekî” olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca “Kençek” kelimesinin Tibetçe kitaplarda “Ga-hjag” (okunuşu *Ganjag*) biçiminde bulunduğu da ortaya konulmaktadır (Shater, Fisher, Gershevitch 1983: 1232). Bu veriler ışığında diyebiliriz ki, “Kençek” kelimesi zaman içerisinde yer adı olarak o bölgede yaşayan insanlar için de kullanılmış ve bu durum onların dillerinin de adını belirlemiştir. Bu sonuç aynı zamanda Kençeklerin kimliği meselesini de zorlaştırmaktadır; zira yer adından hareketle bir topluluğun kimliğini tam olarak ortaya koyabilmek güçtür. Bölgenin adı hangi dilden gelirse gelsin o bölgenin insanının da bölgenin adını aldığı dile ait topluluktan olduğunu söylemek onlara karşı yapılabilecek en büyük haksızlıktır. Bu bağlamda yer adı olarak “Kençek” kelimesinin kökeninin, ancak ve ancak eski Asya dillerinin ayrıntılı olarak incelenmesiyle ortaya çıkarılabileceğini düşünüyoruz.

Bazı Kençekçe Kelimeler Üzerine Düşünceler

(1) *kendük* “küp gibi, topraktan yapılan büyükçe bir kaptır. İçerisine un ve una benzer şeyler konulur” (DLT I-480, II-129). Clauson, kelimenin Farsça (Orta Farsça *kandīg*) “tahıl depolamaya yarayan topraktan yapılmış büyük kap” anlamına gelen *kandu*’dan alıntı olduğunu belirtir ve tarihî Türk lehçelerindeki *kendü:g* ve *kündük* biçimlerini örnek gösterir (1972: 729a).

Tremblay de Clauson gibi düşünür ve kelimenin Orta Farsça *kndwg* veya Yeni Farsça *kandū* biçimlerinden alıntı veya bu kelimelerle bağlantılı olduğunu ifade eder (2007: 73).

Gökdağ, kelimenin Azeri ve Türkmen Türkçelerinde de DLT’deki anlamıyla bulunduğunu belirtmekle yetinmiştir (2007: 105).

Starostin vd., Clauson’un görüşlerinin aksine kelimenin Altay dillerindeki biçimlerini ortaya koyarlar: Proto-Türkçe **kendük* (**kentük*) 1. ‘un depolamak için kullanılan (topraktan yapılmış) büyük küp’; 2. ‘kap; tahıl veya un ambarı’; Karahanlıca *kendük*; 1; Azerî Türkçesi *kändi* 2; Halaçça *kändi* “sepet”; Orta Türkçe *kündüg* ‘testi, sürahi’; Özbekçe *kandik* 2; Kırgızca *kendik* “yağ veya tahıl konulan oda’; Çuvaşça *kandi* “yuvarlak ahşap kâse”. Proto-Moğolca **kundaga* ‘küçük kap, tas’; Yazılı Moğolca *qundağa(n)*; Halha *xundaga*; Buryat *xundaga*; Ordos *xundaga*. Moğolcadan Mançucaya kelime *xuntaxa* olarak geçmiştir. Proto-Tunguzca **kondi* ‘büyük kepçe; kutu’; Negidal *konžaxan*; Olça *konžoko*; Oroki *xondoqqo*; Nanay *kunži*, *kunžučë*; Oroçi *kōndi*; Udehe *konži*. Proto-Japonca **küntá* ‘boru’; Eski Japonca *kuda*; Orta Japonca *kudá*; Tokyo *kuda*; Kyoto *kudá*; Kagoşima *kudá*. Bütün bu veriler ışığında Starostin vd. kelimenin Altay dillerindeki türevlerinin Proto-Altayca **kiántú-kV* ‘bir çeşit kap’ ortak biçiminden türemiş olduğunu ileri sürerler (2003-I: 688-689).

Usmanova ise *kendük* kelimesi hakkında ortaya konulan görüşleri ve kelimenin Altay dillerindeki biçimlerini göstererek onun Altayca < / *kiàn* / ‘delik, oyuk’tan gelişmiş olabileceğini söyler. Kelimenin yapısındaki /*tük*/ ögesinin ise Altay döneminde ‘topraktan yapılmış’ anlamını ifade ettiğine inandığını belirterek bu bağlantıyı şu unsurlarla karşılaştırarak desteklemeye çalışır: Korece ‘soya sosu, pirinç şarabı, kimçi [Kore turşusu] vs. saklamaya yarayan toprak kap’ anlamında *tok* (< *tök*) kelimesi. Bundan başka Kâşgarî’nin ‘çanak yapılan çamur’ olarak açıkladığı Türkçe *toy* kelimesi [gibi]. Bu [kelimelerin] benzerleri olarak: Evenki *tāksa*; Even *tāk*; Negidal *tāksa*; Udehe *takeæ*, Ulça *toaqsa*, Oroki *tōqso*, Nanay *toaqsa* ‘topraktan yapılmış’; ayrıca Yazılı Moğolca *toyusu(n)*, Moğolca *tooso(n)*, Buryat *tooho(n)* ‘toz’. Bu değerlendirmelerin ardında *kentük* kelimesinin etimolojisi hakkında şöyle bir varsa-

yımda bulunur: *kentük* < *ken* < *kiàn* ‘delik, oyuk’ ve + *tük* (*tāk* ~ *tok*~ *toj*~ *toy*) < *túk* ‘topraktan yapılmış kap’ ki bu kap ‘topraktan yapılmış oyuk, derin bir kaptır’ (Usmanova 2008: 125).

kendük kelimesinin yapısında bulunduğunu düşündüğümüz *ken* ögesiyle ilgili olarak Hamilton’un da ilgi çekici tespitleri vardır. O, **ki/*ke*’den türetilmiş kelimelerde “içte, içerde, içerlek” anlamlarının ön plana çıktığını söyler. Örnek olarak da *kiz* “kutu, misk kutusu, kasa”, *kizle-* “saklamak, gizlemek”, *ki-ş/ke-ş* “sadak, okluk”, *kin* “göbek, misk kesesi” ve Moğolca *küi* “göbek, göbekbağı, akrabalık” kelimelerini gösterir. *ki-n* kelimesindeki sözsonu –*n*’sinin büyük olasılıkla *boyun*, *beyin*, *karn*, *egin*, *burun*, *erin*, *alın*, *yağrın* gibi birçok vücut bölümünde ve organ adında rastlanan ve Moğolca –*n* ünsüzüne tekabül eden sesbirim olduğunu vurgular. Ayrıca *kin* “göbek”ten de *kentü/kendü* “kindi, kendisi” kelimelerinin türemiş olabileceğini, bu kelimelerin sonundaki –*tü/-dü* eklerinin de Poppe’nin *Introduction Comparative Altaic Studies* (s. 196-197) de betimlediği ortak Altayca bulunma/yaklaşma hâli eki –*du/-tu* ile karşılaştırılabileceğini ifade eder (Hamilton 1998: 92).

Kelime, Altay dillerinin yanı sıra başka dillerde de görülmektedir: Pehlevce *kndwg* (> Ermenice *k’andouk*); Farsça *kandü*, *kandük* ‘tahıl depolamaya yarayan topraktan yapılmış büyük kap’ (> Suriye Arapçası *kndwk-* ve Arapça *kandūž*); Osetçe *xaendyg* ‘salamura peynir saklamaya yarayan kap’ (Starostin vd. 2003-I: 689).

Rekonstrüksiyona tâbi tutulmuş bütün bu veriler (bilhassa Altay dillerindeki ve onların alt kollarındaki biçimlerinin zenginliği, yaygınlığı, ses ve anlam bakımından birbirleriyle uyumluluğu) dikkate alındığında kelimenin Altay dil ailesine ait olduğunu söylemek bizce yanlış olmaz. Bu duruma bağlı olarak kelimenin Türkçe veya Türkçenin ilişkili olduğu başka bir dil aracılığıyla Farsçaya, buradan da diğer Hint-Avrupa dillerine geçtiğini söyleyebiliriz. Ancak yine de sanılanın aksine diller arasında devlet sınırlarına benzeyen kesin sınırların olmadığı, farklı ailelerden dillerin birbirlerinin içine geçmiş durumda varlıklarını sürdürebildikleri, geçiş bölgelerinde yaşayan insanların bir kısmının iki, hatta çok dilli olabileceği ve dillerin sadece bu bölgelere özgü varyantlarının gelişebileceği gerçeklerinin de göz ardı edilmemesi gerektiğini belirtmekte fayda olduğunu düşünüyoruz (Demir-Yılmaz 2003: 19).

(2) *togrıl* “et ve baharatla doldurulan bağırsak” (DLT I-482). Clauson, Kençekçe bu kelimenin okunuşunun net olmadığını söylemekle yetinir; alıntı olup olmadığı veya kökeni üzerinde herhangi bir açıklama yapmaz (1972: 472a).

Gökdağ, 'et ve baharatla doldurulan bağırsak'ın doğrulması anlamına gelen *togrıl*'ın *togru-* fiili ile anlam yakınlığının dikkat çektiğini ayrıca kelimenin *tok* 'aç olmayan' kelimesiyle bağlantısının da düşünülebileceğini belirtir (2007: 105).

Biz, kelimenin ifade ettiği kavramın ortaya çıkması için yapılan eylemi de dikkate alarak *togra-* fiiliyle ilişkili olduğu kanaatini taşıyoruz. *togrıl* bugünkü 'bumbar dolması'dır. Bumbar dolmasının içi baharatlı etle doldurulur. Bu etin doldurulmadan önce iyice doğranması ya da kıyılması gerekmektedir. Bu durumdan hareketle *togrıl* kelimesi için *togra-l+* biçiminde bir açılım yapabiliriz. $a > ı$ değişmesi için de Kâşgarlı'nın; "Kençek dilinde kelimeler çok kere esreye uyarlar; esre olur. Çünkü onların dili kötüdür. Yukarı Çin'e dek Çiğil, Yağma, Toxsı dillerinde ötre olur. Rum ülkesine dek Oğuzlar, Suvarlar ve Kıpçaklar üstün kullanırlar. Bu, Türklerin *te* harfinin esresiyle *tiwi*, Oğuzların *te* harfinin üstünüyle *teve* demeleri gibidir" (DLT III-139) izahıyla açıklanabileceği fikrindeyiz.

(3) *yuduğ* "çocuklara sövmek için kullanılan bir kelime" (DLT III-13): Kelimeyi bu şekilde veren Gökdağ, onun *yod-* "oymak, silmek, bozmak, mahvetmek" fiilinden geldiğini söylemektedir (2007: 106). Onun bu açıklaması doğrudur; ancak kelimenin *yuduğ* biçimi bir okuma hatasıdır. Atalay yanlış okumuştur. Kelimenin doğru biçimi *yoduğ*'tur (Dankoff, Kelly 1985-III: 228). Kökeni Gökdağ'ın da belirttiği gibi **yo-* 'yok olmak' anlamında bir fiildir (krş. *yod-* 'yok olmak', *yok* 'kaybolmuş şey', **yo-z* 'yoz'; Gökdağ 2007: 106). *yoduğ* < **yo-d-u-g+*. Kelime "iftira, iftira edilen" anlamlarıyla *Kutadgu Bilig*'de de geçmektedir (KB 408, 1400 vd.) ve bu yönüyle anlam bakımından DLT'deki kullanımıyla da örtüşmektedir.

(4) *kenpe* "bir ot adı" (DLT I-416). Clauson kelimenin İran kökenli olma ihtimalini belirtmekle yetinmiştir (1972: 727b). Hotanca *kumbā*, Soğutça *kymp'* "keten" (Tremblay 2007: 73). Bu duruma göre kelimenin Soğutçadan geçtiği anlaşılıyor.

(5) *körke* "ağaçtan yapılmış tabak" (DLT I-430). Kençekçe olduğunu ifade ettiği bu kelime hakkında Clauson daha temkinlidir. Kelimenin alıntı olduğunu söyler, fakat İran kökenli olup olmadığının tam olarak kanıtlanmadığını belirtir (1972: 741b).

Tremblay, kelimenin Kırım Türkçesindeki *körege* "ağaç tabak" ile bağlantılı olduğunu söylemesine rağmen Pasto *kāra* "büyük ağaç kap" ve *yidga kārgá* "ağaç tabaklar yapan kimse" ile karşılaştırmayı ihmal etmez; ancak açıklamalarının sonuna soru işareti koyarak tereddüdünü de belli eder (2007: 73). Oysa bu kelime hakkında Starostin ve arkadaşlarının ortaya koyduğu veriler,

kelimenin Altay dillerine ait ortak bir kök olduğunu açıkça göstermektedir: Proto-Tunguzca **kurke* “huş ağacının kabuğundan yapılmış kap”: Evenki *kurken*, Olça *kurke*, Oroki *kurke*, Nanay *kurke*, Oroçi *kukke*, Udehe *kuku*; Proto-Moğolca **korgu* “bir çeşit kap”: Yazılı Moğolca *qoryu*, Halha *xorgo*, Dagur *xorgo*; Proto-Türkçe **körke* “ağaç tabak, kâse”: Karahanlı Türkçesi *körge*, Orta Türkçe *körge*, *körege*, Kırım Türkçesi *körege*, Oyrot *kürgü* “huş ağacından yapılmış fiçı”, Çuvaş Türkçesi *korga* “kepçe”; Proto-Korece **kúki* “kap, kepçe, bir ağırlık ölçüsü birimi”: Orta Korece *kúki*, Modern Korece *kugi* < Altayca *körke* “bir çeşit kap” (Starostin vd. 2003-I: 725).

(6) *çaha* “çakmak” (DLT I-9). Clauson, kelimenin *çaha* veya *çehe* biçimlerinde okunup okunamayacağı konusunda şüphe duymaktadır. Gereğesi de Kençekçe kelimelerin çoğunun alıntı olmasıdır. Ona göre kelime eğer art ünlülüysen Türkçe *çak-* fiilinden bozulmuştur; zira Türkçe kelimeler *h* sesini ihtiva etmezler (1972: 406b).

Gökdağ, bu kelimedeki *h*'nin *k*'den dönüştüğünün anlaşıldığını belirterek Kâşgarlı'nın bunu *güzel he* ile izah etmesinin bir yanılığı olabileceği düşüncesindedir (2007: 104). Bize göre bu bir yanılığı değil, tespittir.

Tremblay ise *çaha* kelimesinin Türkçe *çak-* “ateş yakmak”ın yöresel telaffuz biçimi olma durumunun Eski İnanca *çaş-* “görmek”ten daha muhtemel olduğunu söylemektedir (2007: 72).

Clauson'un kelimenin Kençekçe olmasından duyduğu şüphe bizce yersizdir. Kâşgarlı'nın ifade ettiği üzere Kençeklerin *güzel he* hakkındaki tutumları göz önüne alındığında *çaha* kelimesinin yapısının *çak-* “ateş yakmak” *a+* biçiminde olduğunu söylemekte fazla tereddüt etmemek gerektiği kanaatindeyiz. Tek sıkıntı kelimenin *güzel he* ile yazılmış olmasıdır. Bu durum ise bize göre Kâşgarlı'nın özel tercihidir; zira o, Kençekler hakkında verdiği bilgilerin arkasında durabilmek için bu kelimenin yazımında *güzel he*'yi tercih etmiş olabilir. Böyle bir tercih kelimenin *h(a)* veya *h(i)/x* ile telaffuz edilmediği anlamına gelmez. Hakeza biz kelimenin *çaxa* olarak telaffuz edildiği düşüncesindeyiz. Art damak *k* ünsüzünün sızıcılışarak *x (hi)*'ya dönüşmesi olayına, *Divân*'da başka örneklerde de rastlamak mümkündür (Güner 2003: 40-41): *axsak* “aksak” (DLT I-262), *axtar-* “aktarmak” (DLT I-219), krş. *aktar-* (EUTS 6), *oxşagı* “benzeri” (DLT I-118), krş. *okşagu* (EUTS 94), *sıxtaş-* “ağlaşmak” (DLT II-211), krş. *sıktaş-* (EUTS 133).

(7) *çulıman* “1. su birikintisi 2. içinden çıkılmayan iş, çepreşik iş” (DLT I-448). Clauson, Kençekçe bu kelimenin kesinlikle alıntı olduğunu düşünmektedir; ancak hangi dilden geçtiği yönünde hiçbir fikir beyan etmemektedir (1972: 420b).

Gökdağ, kelimeyi *çum* ‘insanın suya dalması ve Türkiye Türkçesinde kullanılan *cıvık* kelimesinin *suwık* > *sıwık* > *cıwık* şeklinde geliştiği yönündeki düşünceleri (Kara 2003) de dikkate alarak kökeninde su anlamı taşıyan bir kelimenin olduğunu varsaymaktadır (2007: 105-106).

Tremblay, bu kelimenin bir batı İran diyalektinden İslam fetihleri sonucunda doğu İran’a geçmiş *çâl* ‘çamurlu su’ kelimesine dayandığını söyler ve diğer İrani dillerdeki *çal* “çamur”, *çal-ōva* “bulanık su”, *çl* “idrar”, *çil*, *çilik*, *çirk* “kir” ve *c^hil* “su” biçimlerini de kanıt olarak getirerek *çulman* kelimesinin yapısını bir < **çalmān* “çamurlu su birikintisi” biçimine bağlar; *-mān* eki için de Yeni Farsçanın *kišt^mān* “ekili arazi” kelimesini tanık gösterir (2007: 72).

Bizce, kelimenin kökeninde “sulu olma” anlamını ifade eden yansıma bir Türkçe **çul* mevcuttur. Hakeza, Tremblay’ın İran kökenine dayandırdığı ve “sulu olma” anlamı taşıyan pek çok kökün Türkçede de bulunduğu görülmektedir: *çıl* “su ve benzeri akışkan maddelerin dökülüşünü anlatan kök” (ÖTS I-962), *çılçılan* “çağlayan” (ÖTS I-963), *çıld* “suyun azar azar akışını anlatan kök” (ÖTS I-963), *cilk*, *çilk*, *çılx* “bozuk, çürümüş, kokmuş” (ÖTS I-964, 965), *çılık* “evlerden pis suları dışarı akıtmak için yapılmış uzun oluk” (ÖTS I-964), *çılmık* “süzülmeden yenen peynir” (ÖTS I-965), *çil* “ıslatılmış tütün tohumu” (ÖTS I-993), *çulb* “su vb. sıvı maddeler içinde, sallanma ve çalkalanma gibi hareketler sonucunda oluşan, ya da el ve ayakla oluşturulan hareketleri ve bu biçimde çabalamayı anlatan kök” (ÖTS I 1057), *çullama* (< *çul+la-ma*) “toprağın altı don iken üstünün çözülmesi ile meydana gelen yapışkan ve kaygan çamur” (ÖTS I-1057) vs. Bu örneklerden hareketle *çulman* kelimesinin **çul*+ kökünün üzerine +*man* ekinin getirilmesiyle kurulmuş olduğunu ifade edebiliriz. Ayrıca kelimenin Tataristan’ın güneyinde akan *Çulman* (Kama) ve Altay bölgesinin kuzeyinde yer alan *Çulım* ırmağının adıyla da karşılaştırılması gerektiğini düşünüyoruz.

(8) *çawlı* “kendisiyle ateş yakılan kayısı ve ceviz kabukları” (DLT III-442)
(9) *çowlı* “taze dallardan kepeç gibi örülerek yapılan tutmaç süzgeci” (DLT III-442). Clauson, *çawlı* kelimesinin kesinlikle İrani bir dilden alıntı olduğunu söylemektedir (1972: 397a). Steingass’ta *çâvli* (*çâvli*) “yelpazelemeye yarayan kemiş, saz” anlamında Farsça bir kelime bulunmaktadır (1975: 387). Clauson, *ço:wlı* “taze dallardan kepeç gibi örülerek yapılan tutmaç süzgeci” maddesini açıklarken DLT’de geçen *çawlı* kelimesinin kökünü de buna bağlamakta ve büyük ihtimalle iki kelimenin aynı ya da *çâvli* ile bağlantılı olduğunu ifade etmektedir (1972: 397a).

Gökdağ, *çawlı*'nın *çawar* “ateş yakmaya yarayacak nesne”, *çıbık* “çubuk”, *çıp* “ince ve yumuşak dal”, Türkmence *çavla-* “çubukla vurmak; ütmek” ile ilişkili olduğunu düşünmekte, fakat ayrıntıya girmemektedir (2007: 105).

Doerfer, *çavlı* kelimesinin Türkçeden Yeni Farsçaya geçtiğini söylemekte ve *çowlı* ile birleştirmektedir (1967-III: 38). ‘erişte kesen alet’ anlamıyla *çavlı* Kıpçak Türkçesinde de bulunmaktadır (Toparlı vd. 2003: 47).

Tremblay, *ça'wβly* olarak okuduğu kelimenin muhtemelen “yanmak” anlamındaki **āf-* kökünden türediğini belirttiikten sonra kelimenin son şekline gelinceye kadar şu aşamaları geçirmiş olabileceğini ifade etmektedir: **ḍāf-ta-la(ka)-* ya da *-līka-* > Geç Hotanca **ttaudalīka-*, Kâşgarca **ḍauḍ(a)li*. *ça'wβly* kelimesinde *ḍ* ünsüzünün bulunmayışını ise Türkçede bir kelimenin ortasındaki bir ya da birkaç sesin atlanması kuralına bağlayarak *-ly*'nin da *ḍau-* köküne doğrudan eklenmiş bir küçültme eki olduğunu iddia eder; ancak küçültme ekinin bir fiil köküne nasıl geldiğini izah etmez (Tremblay 2007: 71-72). *çuwβly* olarak okuduğu *çowlı* kelimesinin de (muhtemelen Steingass'ın görüşlerine dayanarak) Yeni Farsça *çāwli*'den “yelpazelemeye yarayan kamış, saz” geldiğini söylemektedir (Tremblay 2007: 72).

Bize göre her iki kelime de Türkçe çoğ “eşya konan heybe, bohça” (DLT III-128/4) ile ilgilidir. Bu ilgiyi sağlayan da kelimeler arasındaki anlam bağlantısıdır. Zira her iki kelime de kavram alanı temelinde “taze dal, ağaç kabuğu” anlamlarını ihtiva etmektedir. *çawlı* kelimesini *çowlı*'yla anlamca ilişkilendiren de kanaatimizce bu durumdur. Tietze, Anadolu ağızlarında (sadece Erciş-Van) “ottan örülmüş organ” anlamındaki *çav*'ın Kürtçeden geçtiğini söylemektedir (2002: 484). Oysa *çowlı* ve *çawlı* kelimelerinin Anadolu ağızlarında (sadece Doğu Anadolu ağızlarında değil) yaşayan biçimleri, bu kelimelerin Türkçe dışında bir dille ilişkilendirilemeyeceğini apaçık ortaya koymaktadır. Şöyle ki: *çavlu* “meyve toplamak için bezden yapılmış sepet” (Elazığ-Malatya, DS III-1094), *çavın* “baston” (Polatlı-Ankara, DS III-1094), *çoğlu* ve *çolu* (ğ erimesiyle) “1. Kepçe şeklinde balık ağı (Ayaş-Ankara; Fethiye-Muğla); 2. Uzun saplı süzgeç (Tosya-Kastamonu; Çankırı)” (DS III-1257). Bütün bu verilerden hareketle *çowlı* ve *çawlı* kelimeleri için şöyle bir etimolojik açılım yapabiliriz: *çoğlığ* > *çowlığ* > *çowlı/çawlı*. *ğ*'nin sızılılaşarak *w* olması ve birden çok heceli kelimelerin sonundaki *ğ*'ların düşmesi Türkçede görülen ses olaylarındandır. Karahanlı Türkçesinde birden çok heceli kelimelerin sonundaki *-ğ*'ların düşmesi meselesi üzerinde itirazlar olabilir. Ancak az da olsa KB ve DLT'de görülen *yıparlı biligli* (KB 311), *etli tırnaklı* (DLT I-177) vb. kelimeler bizde bu olayın Türkçede henüz başlamış olduğu kanaatini doğurmaktadır.

(10) *çeşkel* “çanak, çömlek; çanak, çömlek parçaları” (DLT I-482). Clauson, Jarring’e dayanarak kelimenin Afgan Türkistanı’nda *çaşxal* “çömlek, tava” anlamında yaşadığını ve Kençekçe *çeşkel* biçiminin de İrani bir dilden alıntı olduğunu söylemektedir (1972: 431a).

Tremblay ise Clauson’a ek olarak kelimenin, Ermenice *çaşak* “kap” ve Sanskritçe *casaka* “kap” ile karşılaştırılabileceğini ve Kençekçe biçiminin İran kökenli bir dilden alıntı olduğunu ifade etmektedir (2007: 72). Bu görüşlere ek olarak biz, Slav dillerinde görülen şu biçimlerin de dikkate alınması gerektiği kanaatini taşıyoruz: Rusça *čáša* “tabak, kadeh, bardak” (*čaška* “fincan, bardak”), Ukraynca *čáša*, Bulgarca *čáša*, Slovence *čáša*, Sırpça *čaša*, Çekçe *číše*, Slovakça *čaša*, Lehçe *czasza* “bardak” (Alinei 2003: 46).

(11) *şenbuy* “başka bir davetten sonra geceleyin gidilen içki ziyafeti” (DLT II-239). Clauson, bu kelimenin muhtemelen İrani bir dilden alındığını, *şenbuy* okunmasına rağmen büyük ihtimalle de **şabnuý* kelimesinin metatezli biçimi olduğunu savunmakta ve Farsça *şabnişin* “akşam sefası” ile de eş anlamlı olduğunu dile getirmektedir (1972 868a). Ancak değerlendirmenin de izaha ihtiyacı vardır. Bu konuda Steingass’ın yaptığı bir açıklamanın dikkate alınabileceğini düşünüyoruz. O *şab-noy* biçiminin muhtemelen bir okuma hatası olduğunu kelimenin orijinal şeklinin “yavaş yavaş yürürken ayağın çıkardığı ses” anlamına gelen *şab-pūy* olabileceğini söylemektedir (Steingass 1975: 730-732). Bu ikinci anlam aslında geceleyin gizlice gidilen içki ziyafetleri düşünüldüğünde uygun düşüyor gibi görünmektedir.

Tremblay ise *şenbuy* kelimesinin düzeltilerek *+šbbwy *šββō̄i* < **çava-bāhi* “gece kalınacak yer” okunması gerektiğini Brockelmann’ın bahsettiği *şabpui* kelimesine ise Yeni Farsçada rastlamadığını ifade etmektedir (2007: 73). Ancak *Burhân-ı Katı*’daki şu bilgiler *şab-pūy/şeb-pūy* kelimesinin, hatta onun *şeb-nūy* biçiminin Farsçada bulunduğunu açıkça ortaya koymaktadır: “*şeb-pūy*: Pâ-yı Fârisîyle aheste meşi halinde zuhur eden ayak sedasına denir ki ayak tavışı tabir olunur. Şeb-rev ve mukâbir bi’l-leyl manasınadır. Pâ-yı Fârisî yerine nun’la da reside-i nazardır. Lâkin mushaf olmak galiptir” (Öztürk/Örs 2000: 715).

(12) *kewli* “ırmak ağzı” (DLT III-442-10). Clauson, muhtemelen İrani bir dilden alındığını belirtmektedir (1972 689a).

Gökdağ, *kewli*’nin *kapçak* “su kollarının birbirine kavuştuğu yer” ve *kavuz* “şaraptaki çör çöp, tortu” ile karşılaştırılabileceğini savunmaktadır (2007: 106).

Tremblay da kelimenin kesin bir etimolojik açılımının olmadığını söyledikten sonra şu ihtimal üzerinde durur: Hotanca **ui^ouaz-* > *guays-* “bölünmek” ve bu fiilin türemiş biçimi olan *ui^ouazdra-* > **gveila*’nın daha sonra Türkçede

**käv*^o biçimini aldığını belirtir. *k'βly* (*kewli*)'nin ise muhtemelen **ɯi*^o*baxš-* “dağıtmak, gruplara ayırmak” > Hotanca **gväss-* ‘tan türeyerek **ɯi*^o*baxšōra-* > **gvāl-* biçimini aldığını söyler (Tremblay 2007: 73).

Bize göre kelimenin Dravid kökenli bir dilden Kençekçeye geçmiş olma ihtimali yüksektir (Türkçe-Dravidce ilişkileri için bk. Ercilasun 2007: 41-63). Şöyle ki: Proto-Güney Dravidce: **kāl* “kanal”; Tamil: *kāl*, *kāl-vāy*, *vāy-kkāl* “sulama kanalı”; Malayalam: *kāl-vā(y)* “ırmak ağzı, sulama kanalı”; Malayalamcadan türemiş biçimleri: *vāy-kkāl* “küçük veya dar kanal”; Kannada: *kāl*, *kālīve*, *kālīve*, *kālve*, *kāvāle* “su kanalı, dere”; Tulu: *kālīve* “sulama kanalı” (<http://starling.rinet.ru>). Bu verilerden hareketle *kewli* kelimesinin *kāl-vā(y)* “ırmak ağzı, sulama kanalı”, *kālīve*, *kālīve*, *kālve*, *kāvāle*, “su kanalı, dere”, *kālīve* “sulama kanalı” biçimlerinin birinden metatez yoluyla oluşmuş olduğu yönünde bir çıkarımda bulunabiliriz. Örneğin *kālve* > **kāvle* > **kāvli* > *kēwli* > *kewli*.

(13) *dünüşge* “sülüklü pancar denilen sebze” (DLT I-490). Clauson *dünüşge* kelimesinin de diğer Kençekçe kelimeler gibi muhtemelen İrani bir dilden alındığını ifade eder (1972: 527a).

Tremblay, birleşik bir isim olabileceği ihtimali üzerinde durarak şu iki değerlendirmeyi ortaya koyar: 1. Yeni Farsça *wuš-k-dāna* “ardıç çileği”; 2. **dāna-huska-* “kuru tohum” (2007: 72). Ancak Türkçede kök morformların araştırılmasında – GA yapım ekinin kullanım sıklığı gözden geçirildiğinde *dünüşge* < *dünüş+ge* (Karasoy 2001: 216) biçiminde bir açılımın yapılması da bizce muhtemeldir.

Sonuç

Köken yapılarını incelediğimiz bu kelimelerin dışında *Divân*'da Kâşgarlı'nın Kençekçe olarak gösterdiği birkaç kelime daha vardır. Bunlar: *büşinçek* “üzüm salkımı” (I-506), *banzı* “bağ bozulduktan sonra asmaların üzerindeki üzüm kalıntıları, nefername” (I-422), *lüçnüt* “imece” (I-451), *rapçat* “angarya, beyin halkın gölüklerini alıp üzerine parasız olarak yük yükletmesi gibi” (I-451), *buldunı* “içerisine yaş ya da kuru üzüm konan hoşmerim” (I-492), *sin* “sen” (III-139), *hana* “anne” (I-32), *hata* “baba” (I-32).

Bu kelimelerden *sin* “sen”, *hana* “anne” ve *hata* “baba”nın Türkçe kelimelerin değişik telaffuz biçimleri olduğu aşikârdır. Diğer kelimeler hakkında Clauson, Tremblay ve Gökdağ gibi araştırmacıların görüşleri mevcuttur. Ancak şunu belirtmek gerekir ki bu araştırmacıların kelimelere bakış açıları farklıdır. Clauson ve Tremblay onları İrani bir köke dayandırmayı tercih ederken Gökdağ, Türkçe kökenli oldukları yönünde bir arayış içerisindedir.

Biz bu kelimelerin kökenlerini aydınlatacak tatmin edici bilgilere ulaşamadığımız için onları şimdilik çalışmamızın dışında bırakmayı uygun gördük.

Ortaya konulan bütün bu bilgiler ışığında denilebilir ki Kençekler ve Kençekçe hakkında hâlâ söylenecek çok şey vardır. Sırf Kâşgarlı'nın ifadelerinden yola çıkarak onların Türk olmadıklarını belirtmek doğru olmaz. Zira Kençekleri “Türklerden bir bölük” olarak tanımlayan da Kâşgarlı'nın bizzat kendisidir (DLT I-480). Ayrıca bu kadar az söz varlığıyla bir topluluğun etnik kökeni hakkında kesin bilgiler ortaya koymak da doğru değildir. Bize göre Kençeklerin yaşadıkları bölge onların dilini de doğrudan etkilemiştir. Soğutlarla, Hotanlılarla iç içe yaşayan Kençekler ister istemez onların dillerinden de etkilenmişlerdir. Bu etkilenme hem kelime alışverişini beraberinde getirmiş hem de Türkçelerinde kimi bozulmalara yol açarak Kâşgarlı'yı onların dili hakkında yanıltmıştır. Unutulmamalıdır ki Kâşgarlı'nın Kençeklerle beraber dilleri bozuk dediği Arguların, Halaçlar olduğu yüzyıllar sonra ispatlanabilmiştir (Doerfer 1987).

Kısaltmalar

- DLT:** Divânü Lugâti't-Türk
DS: Derleme Sözlüğü
EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü
KB: Kutadgu Bilig
krş.: karşılaştırınız
ÖTS: Ötüken Türkçe Sözlük
vd.: ve diğerleri.

Kaynakça

- Alinei, Mario (2003). *Interdisciplinary and linguistic evidence for Palaeolithic continuity of Indo-European, Uralic and Altaic populations in Eurasia, with an excursus on Slavic ethnogenesis*. Conference Ancient Settlers in Europe. Kobariid. 29-30 May. (<http://www.continuitas.com/interdisciplinary.pdf>).
- Arat, R. Rahmeti (2006). *Kutadgu Bilig-Yusuf Has Hacib*. Metin-Çeviri-Dizin. İstanbul: Kabalıcı Yay.
- Atalay, Besim (1999). *Divanü Lûgat-it-Türk-Kâşgarlı Mahmud*. IV c. Ankara: TDK Yay.
- Bailey, H. W. (1939). “Turks in Khotanese texts”. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (JRAS)* 1. 85-91.
- _____ (1950). “Irano-Indica III”. *Bulletin of thi School of Oriental (and African) Studies (BSOAS)* 13. 389-409.

- Barthold, V. V (2004). *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri*. (Yay. haz.) Hüseyin Dağ. Ankara: Çağlar Yay.
- Caferoğlu, Ahmet (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Yay.
- Clauson, S. Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. Oxford: University Press.
- Çağbayır, Yaşar (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük-5 Cilt*. İstanbul: Ötüken Yay.
- Dankoff, R., James Kelly (1982, 1984, 1985). *Mahmūd al-Kāşgarī- Compendium of the Turkic Dialects (Djwān Luğāt at-Turk)*. III part. Harvard University Printing Office.
- Demir, Nurettin, Emine Yılmaz (2003). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yay
- Derleme Sözlüğü* (1963-1982). C. I-XII. Ankara: TDK Yay.
- Doerfer, Gerhard (1987). "Mahmūd al-Kāşgarī, Arğu, Chaladsch". *Ural-Altische Jahrbücher (UAJB). Neue Folge*. Band 7. 105-114.
- _____ (1967). *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen-Band III*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Ercilasun, A. Bican (2007). "Türkçenin En Eski Komşuları". *Makaleler (Dil-Destan-Tarih-Edebiyat)*. Ankara: Akçağ Yay. 41-63.
- Genç, Reşat (1997). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay.
- Golden, Peter B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. Ankara: Karam Yay.
- Gökdağ, Bilgehan A. (2007). "Kençekler ve Kençekçe". *Dil Araştırmaları* 1/1, Ankara. 97-108.
- Güner, Galip (2003). *Türk Dilinde Ünsüz Değişmeleri*. Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Yüksek Lisans Tezi. Kayseri.
- Hamilton, James Russell (1998). *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası-Kalyanamkara ve Papamkara*. Çev. Ece Korkut, İsmet Birkan. Ankara: Simurg Yay.
- İzgi, Özkan (1974). "Central Asia After the Mongol Invasion-Islam and Sedentary Life as a Consequence". *Hacettepe Bulletin of Social Sciences and Humanities*. Vol. 5/1. Ankara.
- (<http://www.history.hacettepe.edu.tr/archive/oimakale.html>)
- Kafesoğlu, İbrahim (1996). *Türk Millî Kültürü*. 14. baskı. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Kara, Mehmet (2003). "Mızıkçı Kelimesinin Kökeni Üzerine". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 13. Konya. 381-388.
- Karasoy, Yakup (2001). "Türkçede Kök Morfemlerin Araştırılmasında –GA Yapım Ekinin Yeri". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2. Bışkek. 210-220.

- Öztürk, Mürsel, Derya Örs (2000). *Burhân-ı Katı-Mütercim Âsım Efendi*. Ankara: TDK Yay.
- Yar-Shater, Ehsan, William Bayne Fisher, Ilya Gershevitch (1983). "Khotanese Saka Literature". *The Cambridge History of Iran. Volume 3(2). The Seleucid, Parthian and Sasanian Periods* Cambridge University Press.
- Starostin, Sergei, Anna Dybo, Oleg Mudrak (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages. Part One (A-K). Part Two (L-Z). Part Three (Indices)*. Leiden-Boston: Brill.
- Steingass, F. (1975). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. Beirut.
- Togan, Zeki Velidi (2003). *Başkurtların Tarihi*. Ankara: Türksoy Yay.
- Toparlı, Recep, Hanifi Vural, Recep Karaatlı (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Tremblay, Xavier (2007). "Kanjaki and Kāšyarian Sakan Contributions towards a Comparative Grammar of Iranian Languages XI". *Central Asiatic Journal (CAJ)* 51/1. 63-77.
- Usmanova, Shoira (2008). "Notes on Some Altaic Household Words". *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 19. 123-128.
- <http://starling.rinet.ru>

Känčäks in *Divân Lugât At-Turk* and Notes On Some Känčäkian Words

Galip Güner*

Abstract: *Divân Lugât at-Turk* is one of the most important works of the whole Turkish culture in general and of Turkish language in specific. What distinguishes this work is its presentation of a lot of information that requires meticulous research, analysis, and evaluation. A most valuable aspect of the work, for instance, is the information collected by Mahmûd al-Kâşgarî about various Turkish communities. One of these communities is the Känčäks, who are mentioned only in *Divân*. This article briefly dwells on the opinions about the origins and history of the Känčäks. It then makes evaluations about the etymology of Känčäk words such as *kendük, togrıl, yudug, kenpe, körke, çaha, çulıman, çawlı, çowlı, çeşkel, şenbuy, kewli* and *dünüşge*, which are cited by Mahmûd al-Kâşgarî in his *Divân*.

Key Words: Middle Turkic, *Divân Lugât at-Turk*, Känčäks, Känčäkian, etymology.

* Erciyes University, Faculty of Science and Letters, Department of Turkish Language and Literature / KAYSERİ
gunerg@erciyes.edu.tr

